

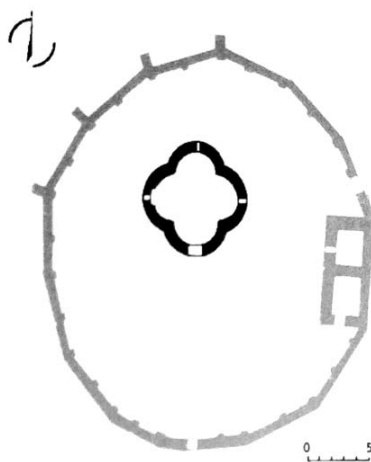
SZÉKELYUDVARHELY NÉGYKARÉJOS ROTUNDÁJA

Németh Zsolt

1. kép • A Jézus-kápolna a levegőből. (A székelyudvarhelyi Tipographic Kft. engedélyével.)

Székelyudvarhely határában, a Segesvár felé vezető út mellett áll a Jézus-kápolna (1. kép). A kis négykaréjos rotundát elliptikus alaprajzú kései kőfal övezi, melyen belül a templom excentrikus helyzetet foglal el (1. ábra). Eredeti bejárata nyugatról nyílt, ami ma már be van falazva. A jelenlegi bejárat a déli oldalon van (2. kép), hogy az északi karéjba (át)helyezett oltárral szemben lépjen be a templomba térő. A középkorban az oltár ilyen elhelyezése szóba sem jöhetett volna: akkor még tudták a főpapok, hogy egy templom szentélyének az épület keleti végében kell lennie, mert onnan érkezik a teremtő fény. A veleméri templom keleti szentélyab-

1. ábra • A Jézus-kápolna és kerítőfalának alaprajza. Balla 112. o. nyomán.

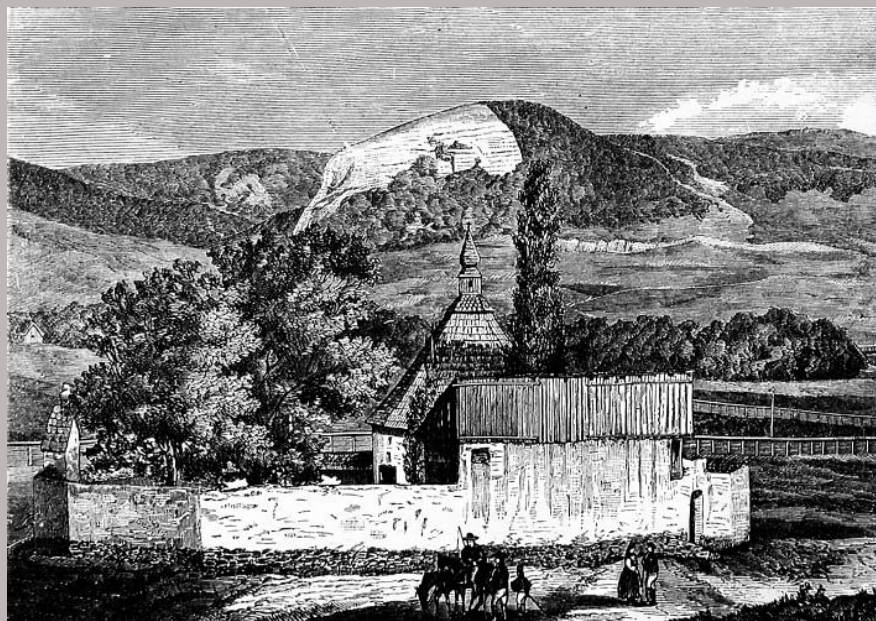
laka fölé Krisztus arcmását festette Aquila János 1377-ben, így az ablak maga válik a Világ Világossága fénytestévé (Németh 2010, 35. o.), egyértelművé téve a keleti fény szerepét. A bejárat áthelyezésétől eltekintve a Jézus-kápolna kívülről még őrzi eredeti külalakját.

A belső tér szerkezetét is késői elem hangolja át: egy 1677-ből származó festett kazettás mennyezet másolata, melynek eredetijét múzeumban őrzik. Ilyen mennyezet nem illik körtemplomba, hiszen szögletes elemei szöges ellentétben állnak a mindenfelé kerekedő térformával, és a gömbölyű kupolát is elfedik.

A templom a tőle ezer lépésre lévő Bud-hegy alatt áll (3. kép), amely egy természetes erődítmény: „sziklafala magasan tornyosodik fel, oldalában üregek tátonganak, néhol oly szabályszerű elrendezéssel, mintha a hegy maga lenne egy lőréses bástyákkal ellátott roppant erősségnek megkövesült halmaza (Orbán 60. o.). A hegyen még ma is megtalálhatóak az ősi Bud várának romjai, melyeket Orbán Balázs aprólékosan leírt és lerajzolt. Ebből kiderül, hogy „Budvár a löfögyverek előtti korban roppant erős, csaknem bevehetetlen lehetett. ... Nyugoti és déli oldala falmeredeken hanyatlík le. Ez oldalakon fal nyoma sehol sem látszik, s hihetőleg – ősváraink azon mindenütt észlelhető gazdálkodási elvnel fogva, hogy ott hol a természet erősített, az ember feleslegest ne építsen – ez oldalakon nem is volt várfal, de keleti és északi most bokorral benőtt tetőormán még jelenleg is megvannak 2-3 láb magasságban a válogatott lapos kövekből forró mészszel bonthatatlan szilárdul épült alapfalak.” (Orbán 60-61. o.)

2. kép • A kápolna délnyugatról. Szabó Béla felvétele.

3. kép • A Jézus-kápolna és a Bud-hegy rajza Orbán Balázstól (Orbán, 60. o.)

Ez a terület volt a székelység legkorábbi gyülekezőhelye. Később itt volt az ispánjuk, főkapitányuk, főbírájuk székhelye, pecsétjük és levéltáruk őrhelye, itt zajlott a *lustra*, a nemzeti haderő évenkénti összeírása, és innen indult meg a székely haderő (Orbán 42. o, Szilágyi 286. o.). Közismert, hogy a székelyeknek különleges jogállása volt az Árpád-korban: szabadok és adómentesek voltak, viszont a folyamatosan és egységesen ellátott határvédelem kötelezettsége hárult rájuk.

A hely neve beszédes. A magyarság királyi központja mindig is a Buda nevet viselte, függetlenül attól, hogy épp hol helyezkedett el. (Krónikáinkban, dokumentumokban rendszeresen felbukkan a *Vetus* (rég) Buda, illetve a *Veteri* (régőbbi) Buda helynév. IX-XIII. századi leletek hiányában ezek egyike sem azonosítható a jelenlegi Óbudával, tehát a main kívül legalább még egy Buda létezett korábban a Pilis térségében.) A székelység központja – bizonyára nem véletlenül – ugyanazt a nevet viseli. A hely fontosságát jelzi az is, hogy elővár védelmezte: a Bud-hegygel szembeni, annál magasabb Csicsér-tetőn. Az utóbbi építményből lehetett vizuális kapcsolatot tartani a környékbeli várakkal „jelzés és híradás s-vétel végett”. (Orbán 62. o.)

A fizikai erősség – a vár – mellett, legkésőbb azzal egyidejűleg nyilván megépült a székelység szellemi erőssége is: a kerektemplom. A Kárpát-medence a régész szakma által is elfogadottan 1000 előtt épült középkori templomai – Esztergom, Székesfehérvár (Szent Péter és Rózsa utcai templomok), Veszprém, Eger, Tarnaszentmária, Gyulafehérvár, Ducó, Győr, Pécs – a két utóbbi kivételével centrális elrendezésű épületek voltak (Kozák). Mindez legkésőbb a X. századra valószínűsíti a Jézus-kápolna építési idejét, de akár korábban is sor kerülhetett rá.

Mindezt egy Orbán Balázs által rögzített legenda is megerősíti, mely a kápolna nevének eredetére is magyarázatot ad. Eszerint „*tuhudunok* (pogányok, talán *Tuhutum* vezérről nevezetve) jártak oda áldozni. Budvára akkor még sértetlenül állott a szembe levő (innen ezer lépésnyire fekvő) büszke sziklaormon. A várban keresztény vitézek voltak, ezek közül a leghíresebb íjász *Jézust!* kiáltva röpitte közibök nyilát. Ezek ijedtökben *Jézust* kiáltva lettek keresztényekké, s a csudás lövés, és az ezáltal eszközölt megtérés emlékére építék oda a *Jézus kápolnát*” (Orbán 45. o.)

A székely tudós monumentális munkájában egy másik legendaváltozatot

is közread. „*A tatárdúláskor Budvárába, ősi védhelyére* (kiemelés tőlem – N. Zs.) *vonult a vidék lakossága, s onnan hősi leg oltalmazta magát a várat ostromló tatárok ellen, de élelmük már fogyott, s azzal a menekülhetés reménye is tűnődezett, midőn egy híres íjász megfeszítvén hatalmas ívét s Jézust segítségül hívva röpitte el nyilveszszejét és az a völgy túlfelén (a kápolna mostani fekhelyén) sátra előtt pöffeszkedő Khánt éppen szívbe találta. A csudás lövés által elérmitett és vezért vesztett tatárság szétfutott, a vészmentett nép pedig lejövén sziklavárából, szerencsés és csudás megmeneküléséért emlékkápolnát épített, azt az íjász segélykiáltásáról *Jézus kápolnájának* nevezvén el.” (Orbán 45. o.)*

A legendaváltozatok érdekes adalékokról tudósítanak. A hely már szent volt azelőtt is, hogy épület állt volna ott – „*tuhudumok jártak oda áldozni*” –, és mindkét változat szerint csoda: emberi erőn felüli nyíllövés váltotta ki a Jézus-kápolna fölépítését. Csoda által megjelölt helyen emelt szakrális épületet többet is ismer az európai művelődéstörténet: gondoljunk például a 352. augusztus 5-i hócsoda által megjelölt római Santa Maria Maggiore-ra vagy az 1074 tavaszán I. Géza király és Szent László herceg jelenlétében végbement, a Képes Krónika 124. fejeze-

tében leírt szarvascsoda által kijelölt váci Szűz Mária-templomra.

A legendákat nem szabad kizárólag történeti tudósításként olvasni, képes beszédként is értelmezni kell. A széke-lyek központi erőssége, Bud vára veszélybe kerül. A szabadulás útja-módja az íjlesztő népek családjába tartozó székelységnek az, hogy tisztán megvalósítja saját minőségét: megfeszíti az íjat, és a szeretet krisztusi útját követi. Ekkor következhet be a „telitalát”.

A szerencsés találat értelmezésének teljességéhez egy távoli kultúrkört is be kell vonnunk. A zen-buddhizmusban alkalmazott egyik módszer az íj és a nyíl útja. A tanítvány először az íjat kapja meg, azt tanulmányozza hónapokon keresztül, amíg azt minden ízében teljesen meg nem ismeri. Akkor a mester úgy dönt, kap nyílvesszőt is, amit szintén hosszú időn keresztül vizsgál. A mester engedélye nyomán kezdhet csak el löni, de tilos célózni. Amikor a tanítvány eléri a megvilágosodást, azaz a tudat tisztaságának állapotát, célzás nélkül leadott lövése a céltábla közepébe csapódik. A telitalát így nem szerencse dolga, és az útjára induló nyílvessző már csak fizikai szintű jelzése annak, hogy a „telitalát” a tudatban megtörtént: a valódi értéket, a pontos „célzást” a letisztult szellemiség jelenti. Mindez az európai kultúrkörben is megjelenik. Pap Gábor hosszan sorol és elemel olyan ábrázolásokat, amelyek során a „vadász” (pl. Hubertusz vagy Eusztáchiusz) visszaforduló szarvas agancsai között tudja megcélozni – azaz megtalálni – Krisztust (Pap 69-94. o.).

Visszatérve a datálás kérdéséhez, Szilágyi András szerint a Jézus-kápolnát „a királyi hatalmat képviselő székelység ispán építtette” (Szilágyi 286. o.), tehát hallgatólagosan XI. századnak vélelmezi. Dávid László erdélyi régész a XIII. századra teszi az építés idejét (Dávid), de csupán bizonytalanul datált analógiák alapján. Négykaréjos rotundák állnak Vas megyében Jákon és Pápcón, a felvidéki Harasztón, illetve Erdélyben Guraszádán és Gyergyószent-

miklós-Csobottetón, illetve álltak Székelyszáldoboson, a Komárom-Esztergom megyei Bercsén és a Bács-Kiskun megyei Nagykőrös határában, Ludaspusztán (Szilágyi 136. o.). A jáki körtemplom kivételével valamennyi kormeghatározása bizonytalan, így az analógiák használata a Jézus-kápolna datálásában gyenge lábakon áll.

Bár a csodálatos nyíllövés történetét a tatárdúláshoz kapcsoló legendaváltozat támogatni látszik a XIII. századi alapítást, nem csupán a másik legendaváltozat, hanem további nyomós érvek alapján is 1000 elé keltezhető az épület. Felmérésem szerint a karéjok ívei északtól kelet felé haladva rendre 344, 330, 338 és 338 cm-es húron nyugszanak. Az épület közepe tehát egy kb. 11,5 m²-es négyszög alakú tér, mely egészen a karéjok 3-3 m²-es terével, tehát a teljes belméret 23-24 m². Bár ez négyszerese a cikksorozat első részében tárgyalt szentmártonföldi rotundáénak (Németh 2011, 45. o.), még mindig túl kicsi ahhoz, hogy Szent István király ama rendelete alapján épült plébániatemplomnak tekinthessük (a rendelet előírta, hogy minden tíz falu építsen magának templomot).

Kralovánszky Alán és Guzsik Tamás kétségbe vonta, hogy egy középkori templom belméretét használnak száma határozta volna meg. *„Nehéz olyan – politikailag, gazdaságilag stb. önállóan funkcionáló – közösséget feltelegezni, mely pl. egy Egregy-méretű templomba beférne (mérete: 4,4 x 3,9 m, alapterülete: 17,16 m², max. befogadóképessége 30-40 fő). Valószínű tehát, hogy a templomot csak a falu előkelőségei látogatták (belülről), a lakosság nagy része a templomon kívül, annak előterében helyezkedett el, és csak valamilyen konferálás útján értesült a bent folyó szertartásról, ill. kapcsolódott bele. Az összefüggésre Kralovánszky Alán hívta fel a figyelmemet.”* (Guzsik 169. o.) Az idézett első mondat nyilvánvalóan igaz, az ellentmondás feloldására kínált megoldás azonban merő feltételezésen alapul, és implicit módon kétségbe vonja, hogy Isten előtt min-

den ember egyenlő. A két régész és kollégáik nézetének még ennél is súlyosabb fogyatékosága, hogy nem ismerik fel: egyáltalán nem magától értetődő, hogy egy templom(nak látszó épület) azért épült, hogy miséknek adjon otthont: az eredeti szerepkörében másfajta szertartásnak is tere lehetett. Hosszan sorolhatók azok a templomnak besorolt szakrális épületek, amelyeknek a mai értelemben vett templom-szerepe első építési fázisuk idején alapos okkal megkérdőjelezhető. Ide tartozik a Guzsik által említett egregyi Szent Katalin-kápolna és a sorozat nyitócikkében vizsgált szentmártonföldi, horvátjárfaui és mágorhalmi rotunda (Németh 2011, 46. o.).

A Jézus-kápolna esetében a belső tér mérete mellett a forma sem támogatja azt, hogy mai értelemben vett templomnak lássuk az épületet. Nincs egyetlen kiemelt szerepű, elkülönített tere, ami a pap helye lenne a szertartás alatt, hanem négy ilyen található benne: a karéjok. Amennyiben valaki az épület középpontját tekinti a kiemelt helynek, ami, szemben egy hosszúházas templom szentélyével, nem építészeti eszközökkel elkülönített tér, akkor azonnal fölmerül a kérdés, hogy a pap kinek és minek fordított hátát a szertartás során. Érdekes tapasztalat volt, amikor a közelmúltban előadást tartottam a kápolnában egy zárandokcsoportnak. A hallgatóság a karéjokban helyezkedett el, én pedig az épület közepén mondtam el az ismertetőmet lassan körbe forogva, hogy időnként mindenkivel szemkontaktusba kerülhessek. Nagyon kellemtelen volt így előadni: saját tapasztalatból mondhatom, hogy ilyen „koreográfiával” bizonyosan nem zajlott szertartás.

A négykaréjos alaprajz fölösleges alapterület-vesztéséget jelent egy azonos átmérőjű tagolatlan, egyterű körtemplommal szemben. Így kétségtelen, hogy a karéjok meghatározott szándékkal épültek, és szerepük felismerése igazíthat el a korabeli szertartás jellegét illetően.

A fentiek figyelembevételével a forma olyan szertartást tesz valószínűvé, amelynek résztvevői – nem túl sokan – a karéjokban helyezkedtek el. A Kárpát-medence rotundái szinte kivétel nélkül, sőt a korai hosszúházas templomok közül is sok nagyszerű akusztikával rendelkezik, egyesekben még különleges hanghatások is tapasztalhatók, ami egyértelművé teszi, hogy a hangok használata kiemelt szerepű volt a szertartások során. (Itt elsősorban nem beszédhangra gondolok.) Az építők egyértelműen gondot fordítottak a megfelelő hangtér kialakítására. A közelmúltban jártam a nyitra-sárfői Szent György-rotundában. A falakban lévő rezonátorrések tanúsítják, hogy építői ennek a körtemplomnak is kitűnő akusztikát adhattak, amit az átalakítások a belső tér megmagasításával, illetve a boltozat megváltoztatásával elrontottak. A Jézus-kápolna akusztikáját is kedvezőtlenül befolyásolja a hangteret leszűkítő kései, festett kazettás mennyezet (4. kép).

A kerektemplomok formájához igazodó szertartások során természetesen felcsendülhetett ének, de – s ez különösen a falfülkékkel rendelkező

templomokra érvényes – egészen más hanghatások is szóba jöhetnek.

Számolni kell a lehetőséggel, hogy az épület világi szertartásoknak is otthont adott. Ahogyan a tarnaszentmáriai templom az Aba nemzetség (Csemegi 107. o.), esetleg Géza fejedelem, vagy öccse, Mihály herceg (Kozák 125. o.) szent helye, ugyanakkor világi célokat is szolgáló reprezentációs tere volt, ugyanez joggal fölvethető a székelység és a Jézus-kápolna vonatkozásában. Világi célú használat esetén a székelység vezetője foglalhatott helyet a keleti karéjban, szemben az eredeti nyugati bejáratnál. Jobbján a világi, balján pedig a szakrális előkelőségek helyezkedhettek el, ahogy a Képes Krónika címlapképe mutatja Nagy Lajos királyt és főembereit.

Összegezve: a székelység Jézus-kápolna esetében is komoly kértelyek merülnek fel az iránt, hogy 1000 után épültek volna abból a célból, hogy római rítusú keresztény szertartások otthonai legyenek. A Jézus-kápolnában 2011-ben újra megindult ásatások és falkutatás remélhetően hozzájárulnak a nyitott kérdések tisztázásához.

IRODALOM

- Balla Ede-Zsolt: *Szentföldünkrajza*. Tipographic Kft., Székelyudvarhely, 2010.
- Csemegi József: A tarnaszentmáriai templom hajójának stíluskritikai vizsgálata. *Antiquitas Hungarica III* (1949) 92-107.
- Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Kriterion, 1981.
- Guzsik Tamás: Veszprém megye középkori templomépítészetének kutatási kérdései. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 14 (1979) 163-202.
- Kozák Károly: Közép-Európa centrális templomai (IX-XI. század). *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17 (1984) 107-144.
- Németh Zsolt: A veleméri templom arányrendszere. *Országépítő*, 2010/1, 30-37.
- Németh Zsolt: Szentmártonföldre körtemploma. *Országépítő*, 2011/1, 44-47.
- Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történeti, régészeti, természetrajzi és népmesei szempontból*. I. kötet. Budapest, 1868.
- Pap Gábor: *Csak tiszta forrásból*. Magányos Kiadó, Debrecen, 1999.
- Szilágyi András: *A Kárpát-medence Árpád-kori rotundái és centrális templomai*. Második, javított kiadás. Semmelweis Kiadó, 2009.

4. kép • A Jézus-kápolna belső tere. Az 1677-ben készült festett kazettás mennyezet másolata, csakúgy, mint az oltár és a szószékkorona kései jövevények az épület belsejében. Szabó Béla felvétele.

